

החורש הראשון בהתיישבות האזורית

חנינא פורת

רענן ויץ, המחרשה הגדולה ומפת התכנון: מבט על תולדות ההתיישבות במדינת ישראל, [חמו"ל], ירושלים תשס"ג (2003), 120 עמודים

בשנים 1997-1998, בערוב ימיו, כתב רענן ויץ ספר המסכם את מפעל חייו ומציג את השקפותיו המקצועיות-פוליטיות על מפעל ההתיישבות. רענן ויץ, בנו של יוסף ויץ איש הייעור והקק"ל בתקופת טרום המדינה, היה הוא עצמו ל'מר התיישבות' בשמשו תקופה ארוכה, עד לאמצע שנות השמונים, חבר הנהלת הסוכנות וראש מחלקת ההתיישבות שלה, ולמעשה היה בין מעצביה של מפת ההתיישבות במדינת ישראל.

הספר, ובו תשעה פרקים, מסיפור ההתיישבות באזורי הספר בארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים (עמק בית-שאן, חניתה, החולה והנגב) ועד לסיפור 'המפעל הדרומי' וייזום המצפים בגליל בשלהי שנות השבעים, הוא מעין סיכום לפעילותו של רענן והצהרת נאמנות לרעיונות הגדולים שפיתח בשנות פעילותו – התיישבות אזורית, משק מתמחה, יישוב חבלי, המפעל הדרומי, המצפים החדשים בגליל ועוד. מטבע הדברים, בנסיבות כתיבתו של הספר, לפנינו זכרונות אישיים המציבים את המחבר במרכז אירועי ההתיישבות, עתים כבר פלוגתא לממסד המיישב ועתים כקובע הלכות וכמחדש!

בעת ההתיישבות בעמק בית-שאן, בניגוד למנהיגות היישוב, חש רענן ויץ בכוחם של הערבים המקומיים וביכולתם לשרוד גם בתנאים של נחיתות מול הבריטים והיהודים; ואכן, לשאלה זו הקדיש שנים רבות מחייו בחפשו פתרון הדדי מכובד שיהיה מבוסס על הקשר לאדמה ולחקלאות ויתאים לשני העמים. בתקופה זו היה רענן שבוי במיתוס של 'היהודים היכולים לשנות סדרי בראשית', אך לא זיהה את הפוטנציאל הטמון בהתיישבות האזורית. כממונה על ההדרכה והתכנון בסוכנות היהודית וכאגרונום בעל תואר דוקטור כבר משנת 1937 רכש ויץ ניסיון רב בעת יישוב עמק בית-שאן, ולראשונה נקבעה שם הלכה שעיקרה: ייעוד של משאבים על סמך ניתוח כלכלי שיטתי – כלומר, זה היה הצעד הראשון לקראת תכנון מפורט של טיפוסים משק שונים. אך זו היתה גם ראשיתו של עימות רעיוני בין

1. השוו: אבשלום רוקח, 'דרכו המקצועית של רענן ויץ', בתוך: אברהם רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, ירושלים, 1984, עמ' 11-16.

התפיסה המסורתית של ראשוניות 'המשק המעורב' לבין ויץ ותומכיו שדגלו בדרך חקלאית חדשה שכונתה 'המשק המתמחה'.

יתרה מזו, בעת העלייה לחניתה העז ויץ להציע כי על הגוף המיישב המיועד לחניתה להיות מתאים קודם כול מבחינה חקלאית ואל לו להיקבע על-פי חלוקה מפלגתית דווקא. רעיון זה, שעיקרו ההתיישבות חקלאית אפוליטית, התפתח באמצע שנות החמישים וזכה לתמיכתו של דוד בן-גוריון בעת הקמת חבל לכיש. ויץ אף היה שותף ליצירת שרשרת יישובים לאורך הגבול הסורי כדי להגן על מקורות המים ולעבד את עמק החולה וכן היה שותף לתוכנית '11 הנקודות' בנגב באוקטובר 1946.² כאיש מקצוע הוא בלט, לאורך פעילותו, במתינותו ובנסיגתו לפשר בין ההתלהבות של ראשי התנועות המיישבות, שרצו ליישב עשרות ומאות יישובים ברחבי הארץ, לבין ראשי הסוכנות, גזברה ומחלקות ההתיישבות והתכנון שלה, שביקשו להתאים את התוכנית לתקציב, לקרקע ולאקלים, לרמת כוח האדם ומיומנותו, לנכונות ולכושר הביצוע. דוגמה לחשיבה מקורית שהיתה מנוגדת לתפיסות הקלאסיות של התנועות המיישבות היתה הצעתו משנת 1947 לעבות את הדרך לירושלים באמצעות הקמת מצפים אסטרטגיים (בלא שהיה להם בסיס של קרקע או מקורות מים). נראה שראשי הסוכנות פסלו את ההצעה משום האתגר המקצועי-יישובי שהעמיד הרעיון למוסדות המיישבים.

בשנת 1948, כסגנו של לוי אשכול, היה רענן ויץ שותף לשיכונם של העולים החדשים בבתי האבן שהותירו אחריהם הערבים שברחו עקב המלחמה. כך הוקמו לדוגמה המושבים בליפתא, ג'ורה ובית מחסיר, וכעבור זמן רבים אחרים. הכפרים הערביים שהיו בנויים מאבני חומר נהרסו משום היותם סכנה לציבור ומפגע תברואתי ומקצתם נהרסו כעונש על היותם בסיסים לפורעים בעת המלחמה. באותה עת השתתף ויץ בעימות הגדול שהתקיים בין משרד החקלאות (שהיה בשליטת מפ"ם), שביקש לקבל לידו את התכנון הכפרי-חקלאי במדינה, לבין המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית (שהיתה בהשפעת מפא"י), שטענה כי עידן ההתיישבות עדיין לא תם ועליה להמשיך ולהובילו. העימות התחדד באשר לדרך קליטתם של אלפי העולים החדשים בחקלאות. התנועות המיישבות, ובראשן יו"ר המרכז החקלאי אברהם הרצפלד, טענו כי קליטת העולים החדשים תיעשה על-ידי הקמת מאה מחנות זמניים בקרבת ההתיישבות הוותיקה, ואילו אשכול, רענן ויץ ואנשיהם בסוכנות הציעו להקים מושבים עצמאיים. ממשלת ישראל קיבלה את עמדת אשכול-ויץ והפקידה בידי הסוכנות את ההתיישבות החדשה והתכנון החקלאי ואילו משרד החקלאות התרכז במחקר החקלאי, בהדרכה ובמדיניות קרקעית.³

בראשית שנות החמישים היה ויץ שותף לתוכנית מרחיקת לכת שכונתה 'ליישובה של הארץ', ותרומתו לעיצובה היתה מכרעת. התוכנית חיברה בין המשימות לטווח הקצר שניצבו

2. ראו: רות קרק, תולדות ההתיישבות החלוצית היהודית בנגב עד לשנת 1948, הוצאה מחודשת, ירושלים 2002, עמ' 107-111.

3. ראו: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948-1953, ירושלים 1996.

לפני המדינה הצעירה לבין רעיונות של פריסה כפרית ותכנון פיזי, ואף שימשה בסיס לתוכניתו של אריה שרון שפורסמה שנה לאחר מכן. באמצע שנות החמישים הוא עמד במרכזה של 'תוכנית 7 השנים' (1954-1960) שנועדה להציב מטרות חדשות לחקלאות. ויץ הציג לפני המתכננים רעיון מקורי שנקרא 'מרכזים בין-כפריים' ומטרתו היתה לחזק את ההתיישבות הצעירה בספר. רבים חששו מהקמת מרכזים אלה שלא דמו לכל התיישבות קודמת בארץ.

נסיונו וחשיבתו המקורית של ויץ באו לידי ביטוי מלא כיוזם חבל לכיש. כמו כן הונחו בתקופה זו יסודות לתפיסה (שנגדה את ההתיישבות הקלאסית שהיתה קיימת עד קום המדינה) האומרת שניתן לפתח טיפוסים שונים של משק (משק חלב, משק מטע). מרעיון זה גיבש ויץ במהלך העשור את טיפוס 'המשק המתמחה' שאפשר את העמקת הייצור בחקלאות, הייצוא וניצול אזורי קרקע ואקלים בדרך הטובה ביותר.⁴ בעידודו של אשכול שהיה לשר החקלאות והפיתוח, המשיך ויץ ללוות את המושבים החדשים ולא פעם נאלץ לעמוד מול גל של מחאות והפגנות שפרצו במושבים בשל המצב הכלכלי והחקלאי הקשה, יריבות בין-עדתית, היחס המזלזל של המוסדות המיישבים ומחסור בהדרכה מקצועית.⁵

בימים אלה, שהמחקר הגאוגרפי מנסה לבחון את שורשי האי-שוויון המרחבי ובכלל זה הדרישה 'לצדק חלוקתי' במשאבים (קרקע, מים, תשתיות), נבחנת שאלת הרציונל של המיקום והפריסה היישובית באזורי הספר ושל היחסים בין החקלאים (מושבים, קיבוצים) לבין תושבי עיירות הפיתוח (הערים החדשות). על-פי ויץ, הצבא הוא שהכתיב בסופו של דבר את אתר ההתיישבות הרצוי לכל צורה חדשה של התיישבות, בעיקר בהתחשב בגבולות שביתת-הגוש עם השכנות הערביות. השותפים לתכנון, כמו הסוכנות, הקק"ל, המרכז החקלאי וועדות לשיפוט אדריכלי, נאלצו ברוב המקרים לקבל את דעת הצבא. כך אם כן נקבע אז סדר עדיפות חדש ליישוב הספר - מישורי הדרום; רצועת חוף הכרמל; מישור החוף; פרוודור ירושלים והנגב - שכונה ברטוריקה של קברניטי המדינה משנות החמישים 'ספר מועדף'. במחלוקת על הצורך ביישוב הנגב ועל עלותם היקרה של מי 'ירקון-נגב' הסתמך ויץ על הניסיון שצבר בסיוור בעמק הקולורדו שבארצות-הברית, שם נוכח כי ניתן להקים התיישבות צפופה במדבר גם אם גורם המים הנו שני או שלישי בסך העלויות.⁶ כמו מרבית ראשי הסוכנות היהודית ובכירי מפא"י, לא ראה ויץ חשיבות מיוחדת בתוכנית הפיזית הארצית של האדריכל אריה שרון (שהתבססה על עקרון ההייררכיה היישובית), אלא העדיף התמודדות מקומית ופתרון מרחבי שכן תוכנית שרון 'המתמטית' נראתה באותה עת תאורטית לחלוטין. באשר למבנה הפיזי המועדף של מושבי הדרום והנגב תמך ויץ במבנה

4. השוו: חיים גבתי, 100 שנות התיישבות: תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, כרך ב, חלק ג, תל-אביב תשמ"א, עמ' 78-86; אבשלום רוקח ורענן ויץ, 'לקחי התכנון החקלאי וההתיישבותי במדינת ישראל', ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 22 (תשנ"א).

5. השוו: דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים 1994.

6. חנינא פורת, הנגב: ממדבר לארץ מורע, פיתוח ויישוב הנגב 1949-1956, ירושלים 2002.

המכונס ('יישובי אגרוף'), צורה המעניקה ביטחון למתיישב ומונעת ניכור, לעומת הרעיון של הקמת מושב לינארי ('יישובי מגבת') המתפרס על שטח רחב ומקשה להגן על החקלאים. ויץ היה בין אלה שחשו בסופו של דבר כי לוויכוח הזה אין משמעות רבה, ואכן בשלהי ימיו פסק כי מה שקבע את הצלחת המושב לא היה התכנון הפיזי אלא התכנון החברתי. בחצי פה הודה שרעיון 'מיוזג הגלויות' ו'כור ההיתוך', מבית-מדרשה של מפא"י, לא עלה יפה במושבים, שם לפעמים רוכזו במושב אחד יותר מחמש עדות, דבר שגרם למתחים חברתיים לאורך שנים ארוכות (ראו מקרה מושב בית אליעזרי שליד רחובות). כשלונות אלה בתכנון החברתי, הפיזי והחקלאי הולידו אצלו את ניצני רעיון ההתיישבות החבלית/אזורית.⁷

נאמן לתפיסתו שעל ההתיישבות להיות בראש ובראשונה מודרכת על-ידי סמכות מקצועית ולא מוכוונת פוליטית, יזם רענן ויץ הקמת משרד ביזורי ראשון להתיישבות בנגב, 'מפעל הנגב', בבעלות משותפת של הסוכנות היהודית והקק"ל. על המשרד, שהוקם בבאר-שבע, הוטל לשקם את יישובי הנגב שלאחר המצור הארוך ולפתח את הספר המדברי, והוא היה הראשון שהציע תוכניות התיישבות מרחביות שכללו אלמנטים של סולידריות אזורית והיו לכאורה ניצני ההתיישבות האזורית. מדריכי מפעל הנגב פעלו מתוך הכרת השטח, הקרקע והאקלים ומתוך הבנת עולמם התרבותי-חברתי של העולים החדשים והזדהות עמם. כך קרה שלא פעם היו התוכניות של מפעל הנגב ובעיקר תכנון המבנה הפיזי של המושבים והכנת הבסיס החקלאי עבורם בניגוד להוראות הביורוקרטיות ולמודלים ההתיישבותיים המסורתיים שנשלחו דרומה מירושלים או מתל-אביב.⁸

ויץ קבע כי אמצע שנות החמישים היו לקו החוצה שבין ההתיישבות ההמונית שהסתיימה לבין תחילת ההתיישבות האזורית ויצירת המשקים המתמחים (משקי שדה). מבחינתו של ויץ, תכנונו והקמתו של חבל לכיש אכן היו פסגת יצירתו החקלאית, ובחבל באו לידי ביטוי העקרונות שהאמין בהם והחידושים שגיבש במהלך עבודתו לצד אשכול. אך כפי שקורה לא פעם בעת כתיבת זכרונות, המחבר העומד במרכז העשייה מציג את הישגי חבל לכיש ומסרב גם לאחר שנים רבות להצביע על חולשות התכנון והביצוע ולהכיר בביקורת שנמתחה על תרומת המפעל מהיבטים מקצועיים כלכליים, פוליטיים וחברתיים. כך, למשל, ויץ מנה את הישגי החבל – היותה של עיר השדה קריית גת לבירת החבל הקולטת עולים, הקמת 26 יישובים חקלאיים ובהם שלושה מרכזים כפריים, הצלחה בביסוס החבל על חקלאות ומשקים מתמחים ויצוא מודל חבל לכיש לארצות מתפתחות. בה בעת התעלם ויץ מהחולשות ומהכשלונות שליוו את הקמת החבל, כמו הימנעות המושבים מקבלת שירותים בעיר הנפה (קריית גת) ועקיפתה באמצעות מינוע מתקדם למרכזי התנועות המתיישבות בערים הגדולות תל-אביב או באר-שבע (כלומר, כשלון הדגם ההיררכי מבית-מדרשו של וולטר קריסטלר);

7. אריה שרון, תכנון פסי בישראל, ירושלים 1951.

8. השוו: מיכה טלמון, יש מאין: התיישבות בנגב, באר-שבע 1998; חנינא פורת, 'היבטים גיאוגרפיים-יישוביים בעת הקמת מושבי העולים בנגב, 1948-1952', בתוך: עופר, בין עולים לוותיקים, עמ' 240-

מושבים רבים שלא הגיעו לביסוס חקלאי ובשל בעיות קליטה ועימותים בין-עדתיים לא התפתחו כמצופה; לא נוצרה תחושת סולידריות פנים חבלית בשל המתח בין הקיבוצים למושבים ולעיירות הפיתוח ובשל הרבגוניות התרבותית של העולים החדשים; החבל לא הצליח למשוך צעירים ישראלים מהיישובים החקלאיים הוותיקים ולא העצים את התנועה שכונתה 'מן העיר אל הכפר'. יתרה מזו, הקמתו אף חידדה את היחסים בין תנועות ההתיישבות של מפ"ם ואחדות-העבודה לבין מפא"י ותנועת המושבים בסוגיית חלוקת משאבי קרקע ומים משום שהשמאל חשש כי מפא"י מבקשת להשיג רווח אלקטורלי באמצעות הקמת החבל.⁹ מוחו הקודח של ויין לא פסק מלהמציא רעיונות חדשים לפיתוח החקלאות, וכאיש מקצוע לא-פוליטי במובן המקובל הוא יזם את הקמת החוות החקלאיות והנחלאות - צורות התיישבות לא-שגרתיות שהיו לצנינים בעיני הממסד ההתיישבותי ואף העיתונות יצאה למסע השמצה נגדן.

לאחר שמנה את תהליכי ההתפתחות החקלאית ייחד ויין מילים מספר לרעיונותיו לקידום שאלת הפליטים והשלום בין ישראל לשכנותיה באמצעות תוכניות מרחיקות לכת להתיישבות בערבה ובניצנה במימון בין-לאומי. בעידודו של אשכול הוא הכין תוכנית עבת כרס ליישוב הפליטים, שכצפוי עוררה התנגדות עזה במפלגתו ובקרב יריבים פוליטיים. תוכנית אלה הובילו אותו בשנת 1972 לרעיון בדבר הצורך בהפרדה מוחלטת בין הפלשתינאים למדינת ישראל ובכריתת ברית שלום עמם.¹⁰

בשנות השבעים יזם ויין את הקמת המצפים בגליל כאמצעי למניעת הישמטות הקרקע בידיים לא יהודיות או כפתרון חקלאי ייחודי לשאלת 'יהוד הגליל'. בזכרונותיו טען ויין כי עם זאת ביקש לשנות את סדרי העדיפויות הממשלתיים ולהפנותם מיהודה ושומרון אל הגליל ולבחון צורות התיישבות ללא חקלאות. הוא אף יזם את הקמת 'המפעל הדרומי' שכלל את פתחת רפיח וחבל הבשור. המפעל אמור היה להתבסס על חקלאות מבוקרת (חממות ועוד) לייצוא באמצעות צורות התיישבות קיימות. אולם, השלום עם מצרים שינה את כיוונו של 'המפעל הדרומי', ישראל ויתרה על פתחת רפיח לטובת הסכם השלום ואך מעט מהרעיונות הוגשמו בחבל הבשור. עם פרישתו של ויין מראשות המחלקה להתיישבות בסוכנות בשנת 1984, הוא הגיע לכמה מסקנות שעמדו בניגוד לרוב הפוליטי החדש ששלט במדינה, ובמרכזו הליכוד, בדבר כמה תופעות שקנו אחיזה ושהיה עד להן בתקופה זו: הוזנח

9. על חבל לכיש ראו: דוד עמירן ואחרים, לכיש בין תכנון לביצוע (פרסומים בבעיות פיתוח אזורי), 25, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, רחובות 1978; ארנון גולן ומאיה חושן, המפה הכפרית בשנים 1948-1967, יחידה 7, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1997, עמ' 61-68; אלישע אפרת, גאוגרפיה יישובית של ארץ-ישראל, תל-אביב 1981.

10. נזכיר כאן רק כמה ממחקריו הרבים: תחזית החקלאות וההתיישבות בישראל והכוונתן, רחובות 1962; הכפר הישראלי בעידן הטכנולוגיה, תל-אביב 1967; מבוא לתכנון אזורי-כפרי, תל-אביב 1968; Raanan Weitz, *From Peasant to Farmer: A Revolutionary Strategy for Development*, New York 1971

תחום הפיתוח הכפרי; שיטת הערבות ההדדית במושבים הגיעה לסוף דרכה; התיעוש בכפר החקלאי נעצר והמשק החקלאי החל להתבסס על עבודה של פועלים מהשטחים. לדעת ויץ חייבו תופעות אלה שידוד מערכות תכנוני שתוצאתו תהיה הקמת כפרים על בסיס תעשייה מודרנית.¹¹

אף שהספר נכלל בקטגוריה של 'ספר זכרונות' הוא מציג באופן ברור ביותר את המחלוקות העיקריות סביב תכנונה של החקלאות וההתיישבות הכפרית בתקופה שלאחר קום המדינה, בלויית קטעי תמונות ממפגשים עם גדולי הדור, מתכננים ואנשי התיישבות. בכך תורם הספר זווית נוספת לדיון הציבורי המתקיים באקדמיה ומחוצה לה בדבר השפעתו של התכנון החקלאי על פיתוחה של המדינה, על היווצרות אי-השוויון בין המרכז לפרפריה, על העוולות שנגרמו לעולים החדשים בשם רעיונות התכנון המערביים ועל הכיוון העתידי של הפיתוח הכפרי במדינה.

הספר, אם כן, אינו מתרכז אך ורק באישיותו ופועלו של רענן ויץ אלא מחדד סוגיות שעמדו בזמנו במרכז השיח הציבורי, וראוי שכל מתכנן, גאוגרף, היסטוריון וחובב ארץ-ישראל ותולדותיה יעיין בו.

11. על 'המפעל הדרומי' ראו: דוד נחמיאס, 'המפעל הדרומי', בתוך: רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, עמ' 200-207.